

Әбікенов Ж.О.¹, Альджанова Н.К.²

¹PhD докторанты, e-mail: abikenov-kuzultam@mail.ru

²PhD докторы, e-mail: nurlykhan.naa@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ҚОРҚЫТ АТА КЕШЕНІНІҢ
РӘМІЗДІК ӘЛЕМІН СЕМИОТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ**

Мақаланың мақсаты байырғы түркі халқының мәдени-рухани ой санасы мен дүниетанымын айқындайтын Қорқыт Ата кешенінің рәміздік мән-мағынасын семиотикалық талдау негізінде ашып көрсету болып табылады. Қорқыт Ата кешені семиотикалық талдау тұрғысында алғашқы рет қазақ мәдениеті контекстінде қарастырылып отыр. Батыстық зерттеу бағытын үлгі ретінде қолданып, одан этномәдени қисында қазақы қоғамға тән рәміздік мәдени мән-мағынаны ашуға талпыныс жасадық. Сонымен қатар аталған мақсатты шешу жолында кешеннің әлеуметтік-мәдени табиғаты мен философиялық мәнін ашу арқылы рөлін анықтау, рәміздік тұрғыда әдістемелік негіздерге сүйене отырып, кешендегі дүниетанымдық рәміздік элементтерге талдау жасау, Қорқыт Атаның ежелгі түркі өркениетінің қалыптасуындағы алатын орны мен кешеннің мәдени-рәміздік маңызын пайымдау мен кешеннің рухани-мәдени, дүниетанымдық бастауларындағы рәміздік ерекшелігін айқындау және оған жалпы кешендік тұрғыда семиотикалық талдау жасалды. Семиотикалық талдау жасау арқылы қорытынды тұжырымдар жасалып, этноәлеуметтік кеңістіктегі күрделі құбылыстарға сыни баға беріледі. Сондықтан бұл мақалада мәдени құндылықтардың рәміздік мәселесіне ғылыми мағынада маңыздылық беріліп, оны қарастыруда өзіндік ерекшеліктерін, мәселесінің түйткілді қырларын әлеуметтік-философиялық сараптаудың өзіндік ғылыми зерттеу кадамдары жасалды.

Түйін сөздер: Қорқыт Ата, семиотика, мәдени құндылық, рәміз, комплекс.

Abikenov Zh.O.¹, Aljanova N.K.²

¹PhD doctoral student, e-mail: abikenov-kuzultam@mail.ru

²PhD doctor, e-mail: nurlykhan.naa@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**Semiotic analysis of the symbolic world
of the Korkyt Ata complex**

The purpose of this article is to define the cultural and spiritual worldview of the Turkic peoples, the Korkyt Ata complex, that representing symbolic significance on the basis of semiotic analysis. Using Western research as a role model, we tried to reveal the cultural meaning of the symbolism, typical for the Kazakh society in its ethnocultural context. By disclosing the socio-cultural nature and philosophical essence, to determine the role and significance of the complex, relying on the methodological, symbolic basis for the analysis of symbolic elements, also a need to ascertain the added value of the world-class complex Korkyt Ata in the formation of the ancient Turkic civilization and the interpretation of cultural and symbolic significance was given the definition of the symbolic characteristics of the spiritual and worldview background of the memorial complex and its semiotic analysis has been done from the general complex view in the pursuit of the above-mentioned purpose.

Key words: Korkyt Ata, semiotics, culture value, symbol, complex.

Абикенов Ж.О.¹, Альджанова Н.К.²

¹докторант PhD, e-mail: abikenov-kuzultam@mail.ru

²PhD доктор, e-mail: nurlykhan.naa@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Семиотический анализ символического мира комплекса Коркыт-Ата

Целью данной статьи является определение культурно-духовного мировоззрения тюркских народов, комплекса Коркыт Ата, представляющего символическое значение на основе семиотического анализа. Используя западные направления как модель исследования, авторы попытались раскрыть культурный смысл символики, характерной для казахского общества в его этнокультурном контексте. Цель статьи-посредством раскрытия социокультурного характера и философской сущности определить роль и значимость комплекса, опираясь на методологические, символические основы для проведения анализа символических элементов, а также определить значение комплекса мирового класса Коркыт Ата в формировании древней тюркской цивилизации. Дается интерпретация культурного и символического значения комплекса, определены символические характеристики духовно-культурного мировоззрения и сделаны семиотические анализы. Также был сделан семиотический анализ выводов и проведена критическая оценка сложных явлений в этно-социальном пространстве. В комплексе каждый символ связывает понятие и информацию в контексте символического мира Коркыт Ата. Исследование ценностей в контексте по культурным особенностям региона имеет большое значение и в научном аспекте, сделан акцент на его особенности, также предприняты определенные шаги в области социальной и философской методологии.

Ключевые слова: Коркыт Ата, семиотика, культурная ценность, символ, комплекс.

Кіріспе

Рухани өміріміздің тарихында бір дәуірдің болмыс-бітімін, таным-түсінігін айшықтай түсетін айрықша тұлғалар болды. Исламға дейінгі Тәңірлік дүниетанымның шашырап жатқан дерек көздерінің негізінде пайымдап, бас-аяғын жинақтауға әрекеттенер болсақ, оның бел ортасында тұрған дара тұлғаларды айналып өту мүмкін емес. Солардың бірі, бірегейі, түркі халықтарының арасында есімі ежелден танымал-Қоркыт ата.

Жалпы Қоркыт ата жайлы сөз бастау немесе Қоркыт Ата жайлы кесіп-пішіп пікір білдіру мейлінше жауапкершілігі зор, өте күрделі мәселе. Бірақ біз бұл мақалада бүгінгі таңдағы таным-түсінікте үш бірдей Қоркыттың, яғни Қазақы Қоркыт бейнесі, Қоркыт-Кітаби Қоркыт, Тарихи Қоркыттың іс-қаракеті, бітім-болмысына тоқталмай, Қоркыттың құрметіне қойылған Сыр өңіріндегі түркі өркениетін кеңінен насихаттау үшін жасалған бастамаға үлес қосып, Қоркыт Ата кешенінің рәміздік-белгілік мәдени мән-мағынасын ашуды мақсат етіп қоямыз.

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Мақаланың әдістемелік негізі ретінде Қоркыт Ата кешенінің рәміздеріне жеке тоқталып, кешенді семиотикалық талдау жасалады. Тақы-

рыпты талдау барысында кешеннің қобызға тән сипаты мен «Мәңгілік өмірді» іздеуіне басымдылық беріліп, ғылыми бағдарға айналды. Мәдени рәміздік тұрғыда түсіндірме беру барысында ұлттық болмыстың тұтастығына ерекше назар аударылып, зерттеудің әдістемелік негізінде Ю. Лотманның, Ч. Пирс, Э. Кассирер еңбектері рәміздік талдау объектісі ретінде алынады.

Мақалада жалпылау, сипаттау, талдау, қорытындылау, семиотикалық рәміздерді интерпретациялау әдіс-тәсілдері қолданылып, прагматикалық пайымдама жасау, семиотикалық талдаудың негізінде қазақтың дәстүрі, кешеннің адамға беретін әсерін мәдени құндылық ретінде талдауға ерекше назар аударылды.

Негізгі бөлім

Жеке тұлға адам өмірінің мәнмен толығы олар өмір сүріп отырған қоғамның, қоршаған мәдени ортаның, жалпы адамзат өркениетінің мәнге ие болуына негіз болған. Рәміздік мәнге ие жәдігерлерді зерттеу арқылы адамның қоршаған ортасын, тұрмыс салтын, қоғамды, мәдениеті мен әдет-ғұрпын, бүкіл болмысын уақыт пен кеңістіктің ауқымына сымайтын рухани әмбебап мәнділіктермен толтырғанын көреміз. Рәміздердің образдық сипаты адамдардың эстетикалық санасына ықпал етеді. Бұдан біз

адамзаттың қоғамдық өмірінде рәміздердің ерекше орын алатынын байқаймыз.

Рәміздің бұл ерекше сипаты шындықтың реалистік бейнесінің жалпы міндетіне байланысты дүниетаным ретінде сипатталады. Рәміздердің мәні дерексіз идеялармен ғана байланысты емес, сонымен қатар эмоциялық жан толқынысымен, эстетикалық көріністермен де тығыз байланысты (Lotman, 1970:9). Осы қасиеттердің нәтижесінде терең жүзеге асқан рәміздің мазмұнға бай мәні адамдардың іс-әрекеті мен ұмтылыстары, ойларының шоғырлануына септігін тигізеді. Кейде олар айрықша маңызды ұлы оқиғаларда, тарихи процестерде қозғаушы күштердегі рәміздер ретінде қолданылады (Rossolatos, 2015:9).

Ал рәміздің қызметі терең дүниетанымдық мағынасымен ерекшеленіп, бірқатар қасиеттерден тұрады. Оны тіл мен мәдениеттің байланысын анықтап, оның семантикалық шексіздігі, семиотикалық бейнелілігі, құрылымының күрделілігі адамға деген әсері мен эмоцияға бейімділігімен анықтай аламыз (Иванов, 2004:189).

Адамның адамзат тарихы қалыптасқаннан бергі тарихын оның рухани болмыс-бітімінің үздіксіз ашылу үдерісі деп қарастыруға болады. Адамзат тарихы адамның өз шығармашылық қасиеттерін көрсетуі арқылы, көзқарастары мен ойлары, жасаған образдары және дүниетаныммен ерекшеленеді (**Борбасова**, 2016:115).

Сонымен қатар таңба мәдениетінің қасиетін алғаш рет байыпты зерттеген Э. Кассирер болып табылады. Ол мәдениетті зерттеудегі семиотикалық концепциясының негізін қалады. Кассирердің ойынша адам өміріндегі барлық қызметте рәміздік мағына бар. Бұл теориядан қалыптасатын ой, адам өмірінің мәні рәміздерден тұрады. «Философия символических форм» еңбегінде ол мифология мен дінді, ғылымды мәдени-символикалық жүйе ретінде қарастырады (Cassirer, 1992:131).

Э. Кассирер атап өткендей, әркім өзінің символикалық дүниесінде өмір сүреді. Басқаша айтқанда, рәміз мәдениеттанулық мәселе болып табылады. Ол адамның рухани болмысына мән-мағына беріп, ретке келтіріп отырады (Cassirer, 1955:15).

Кассирер философиясындағы рәміздік формалардың әмбебапты сипаты тіл, миф, ғылым, техника, экономика және күнделікті өмір сияқты салаларды қамтиды. Бұлар адам өмір сүріп отырған рәміздік ғаламның құрамдас бөліктері. Осы формаларда мәдениет тіршілік етеді, осы формалар арқылы адам әлемді құрады. Осыған

сәйкес, Э. Кассирер өз пікірін: «адам тек физикалық қана емес, сонымен қатар рәміздік универсумда өмір сүреді. Тіл, миф, өнер, дін – осы универсумның бөліктері» – деп келтіреді (Cassirer, 1998:471).

Мәдениеттанушы Карл Юнгтің айтуынша «қандай да бір ұлттың рухани байлығының көрінісі материалдық және рухани мәдениеттің туындылары екені даусыз. Сонда рәміз тілі мәдени-әлеуметтік харекеттердің объективті және субъективті факторларымен қоса ұлттық сана-сезімді анықтайтын үрдіс болып» болып саналады (Юнг, 1995:371).

К. Леви-Стросстың тұжырымдауынша «әлеуметтік-мәдени әлем, ең алдымен, рәміздер әлемі» болып табылады (Клод, 1997:71).

Мәдени семиотикалық бағыттың негізін қалаушылардың бірі – Ю.М. Лотман. Ол мәдениеттегі таңбалар жүйесін «семиосфера» деп атап, глобалды сипат берді. Негізгі мәдениетіндегі әлеуметтік ролді генетикалық емес ұжым зердесі ретінде сақтап және жалғастыратын жиналмалы тәжірибе деп атады. Таңба-заттың мағына беретін, іс-әрекет пен өзіне тән мінезділік пен адам айналасындағы дүние. Таңба ол-рәміз, материалды құбылыс, көрнекті бейне мен формада абстаркты ой мен түсінік береді.

Ю.М. Лотманның анықтамасына жүгінсек «рәміз ешқашан белгілі бір мәдениет кезеңіне тән емес, ол әрқашан бұл өткелден өтіп, өткеннен болашаққа сапар шегеді, басқаша айтсақ, рәміз мәдениеттің тұрақты элементі». Яғни мәдени рәміздер мәдениетке тән қалыпты құбылыс (Лотман, 1963:148). Рәмізді ең көп зерттеген автордың біріне Р. Барт жатады (Барт, 1993:71). А.Ф. Лосев өзінің «Рәміз логикасы» атты еңбегінде рәмізді көпмағыналы, жүйеге келтірілген, ашық белгінің бір түрі деп дәлелдейді (Лосев, 1987:18).

Ең алғаш жай жүйеде болмай, белгілі бір ойды білдіріп уақыт кеңістігінде өзгеретіндігін Фердинанд де Соссюр айтқан. Фердинанд де Соссюр таңбалар қандай параметр арқылы, яғни таңба прагматикалық және синтактикалық бағытта өзгеретіндігін айта отырып, осы таңбалар жүйесінің өзгеруіне анализ жасап, тіл білімінде таңбалардың орнын анықтаған. Таңбаның семиотикада алатын орны және салмағы өте маңызды (Peirce, 2014:5).

Біздің зерттеу үшін таңбаның нысанға қатысты жіктелімі ерекше қызығушылық туғызды және осыған орай, ешкім де көрінетін рәміздердің кодталған «тілдің» құрамына

кірмейтінін жоққа шығара алмайды. Оның есесіне, индексті және иконалық таңбалар туралы мәселе тым даулы болып көрінеді (Reigse, 2000:210).

Пирс иконалық таңбаны оған қатысы бар нысанмен белгілі бір табиғи ұқсастығы бар таңба ретінде анықтаған еді. Оның портрет пен адам арасындағы «табиғи ұқсастықты» қандай мағынада түсінетінін ойша таба аламыз, ал диаграммаларға келетін болсақ, Пирс оларды иконалық таңбалар деп білген, өйткені олар нақтылықта бар қатынастардың формасын жеткізіп тұрады (Reigse, 1999:210).

Иконалық таңбаны анықтау сәтті болды, анықтаманы әрі қарай Моррис дамытты, әрі қарай насихаттады, өйткені, бейненің семантикалық анықталуы үшін, бұл оған қолайлы тәсіл болып көрінді. Моррис үшін иконалық таңбаға, өзінде белгіленетін нысанның қандай да бір қасиеті болатын немесе нақтылап айтсақ, «өзінің денотаттарының қасиеттерін иеленетін» таңба жатады (Morris, 2002:96).

Рәміздің әр түрлі семиотикалық жүйелерде көрсетілуі, яғни мифтерде, өнерде, дінде, әдебиетте, фольклорда, және әр кезеңдегі мәдениетпен, халықтың символдың қиысуы көптеген символикалық сөздіктерден көрініс тапты: кейбір сөздіктер символды жекелеп немесе бірнеше негізде топшылайды, мысалы, «The book of symbols» еңбегінде Жана Гарай (Garai, 1973:9) «Символ ертеден адам өмірін, оның санасын, болмысты қабылдауын, тұрмыс-тіршілікке қарым-қатынасын анықтап, маңызды роль атқаратын категория» десе, Ю.М. Лотманның «Classifying Culture» еңбегінде адам арқылы болмысты нақтылау және меңгеруде ол ұзақ және күрделі даму процесіне ұшырады. Бір қарағанда символизм дін мен саясатта ғана көрінетін тәрізді. Бірақ, шындығында, барлық мәдениет, жеке тұлғаның мінез-құлқын, жүріс-тұрысын символизммен толықтырады (Lotman, 1967:9).

Қорқыттанушы-ғалым Сейсен Мұқтарұлының Қорқыт Атаның жаңадан салынған мемориалды-комплексі мен ескі қорымдағы Қорқыттың көне күмбезінің ерекшелігін айырып алу үшін екі құрылысқа екі атауды орнықтырған жөн деп, Қорқыттың екі қорымының атауы анықтамалық басылымдарда белгілі бір дәрежеде орнығып қалғандықтан, бұрынғыша – Қорқыт мазары деп алынуы керек те, ал жаңа құрылыс атауына «комплекс», «мемориал», «обелиск» тәрізді интернационалдық терминдерді телімей-ақ жалпақ қазақ тілінде «Қорқыт Ата кешені»

деп атаған қисынға келеді деген пайымдауы, қазіргі таңда жүзеге асып, бұл кешен «Қорқыт Ата кешені» деп аталады.

Қорқыт Ата мазары – тарихи сәулет өнер ескерткіші. Шамамен 9-10 ғасырларда қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы, Қорқыт станциясынан 3 км жерде тұрғызылған. 1952 жылдан опырыла бастап, 1952 жылы Сырдария өзені шайып кеткен. Қазір орны белгісіз. Мазар 19 ғасырдың соңында Ә. Диваев, И.А. Кастанье, П.И. Лерх зерттеулеріне негіз болған. Бізге Түркістан альбомы жинағында жарияланған фотосуреттер арқылы жеткен. Диваев пен Кастаньенің жазуы бойынша, құрылымы шикі кірпіштен қаланған дөңгелек пішінді 6-8 қырлы күмбезді құрылыс. Ішкі көрінісі биік, қабырғалары кереге өрнегімен нақышталған. Исламға дейінгі түрік сәулет құрылысы үлгісімен салынған. Мазардың орнына қазіргі заманғы мемориалдық ескерткіш орнатылған (Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 2004:58).

Кешен түркі тілдес елдердің тағзым ететін қасиетті орны және күрделі сәулеттік өнер туындысы ретінде ерекше маңызға ие Қорқыт Ата ескерткіш кешені Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы Жосалы кентінен солтүстік-батысқа қарай 18 шақырым жерде, Қорқыт станциясына жақын табиғи төбе үстінде орналасқан. Қорқыт Ата ескерткіші – сәулет өнерінің айрықша үлгісі. Кешеннің құрылысы 1980 жылы архитектор Б.Ә. Ибраев пен физика-акустик С.И. Исатаевтың жобасымен басталған. Сәулетшілер кешендік жүйелеу барысында темір жол мен тас жол аралығында биік төбенің табиғи бітім болмысын, етегінен өріне қарайғы кеңістікті тиімді пайдаланғандықтан кешен тартымды, рухани жағымды әсер етеді.

1997 жылы ескерткішті қалпына келтіру, жөндеу жұмыстары жүргізілді. Амфитеатр, қылуат, қошқар мүсінінен тұратын тұтас сәулеттік ансамбль жасалып, мемориалдық кешенге айналды. 2000 жылы кешен жанынан мұражай және әкімшілік ғимараты ашылды. Осы жылы облыстық музейдің филиалы ретінде қызмет көрсетіп келеді. 2014 жылы облыстық бюджеттен қаржы бөлініп, Қорқыт ата мемориалды кешеніне көркемдік деңгейі жоғары, тарихи-мифологиялық мән-мазмұны терең, архитектуралық шешімі заманауи талаптарға сай соңғы үлгіде жасалған берік құрылыс материалдарынан қайта жаңғырту жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде кешеннің маңызды нысандары мұражай, қылуат, амфитеатр, стела, қошқар мүсіні қайта жаңғыртылды.

Кешенге келген азаматтар міндетті түрде мәдени кодты қабылдау және психологиялық күй кешу жағдайында болатыны сөзсіз. Бұл кешендегі вербальды емес белгілерді ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, кешен архитектуралық ансамбль ретінде өзінің көптеген дәуірлердің мәдени белгілерін бойына сіңіріп, өзінің уақытпен қалыптасқан тұрақты және әмбебапты айқындылық құралдарын қалыптастыра білгенімен маңызды. Егер кешендегі вербальды емес белгілердің пайымдалуына жол берсек, бұл үдеріс екі деңгейлік сипатқа ие, бұлар кешендік тұрғыдан пайымдау мен кешенге келуші азаматтардың тұрғысынан пайымдау. Бұл екі түрлі айырмашылықты Ю.М. Лотман «Сахна семиотикасы» атты еңбегінде «сахнадағы адамдар үшін оқиға болып жатса, ал залдағы көрермендер үшін оқиғаның өзі белгі болып табылады» қағидасын атап өтсек, бұл кешенді де үлкен сахна деп қарастырып, ал бұл кешенді көрушілер үшін де бұл бір атаулы оқиға, өмірлеріндегі рухани құндылық белгісі болып қалады. Себебі прагматикалық тұрғыдан Қорқыттың өмір сүру тәжірибесі – Жоғары Рухтың жалпы адамзатқа берген нағыз адамша өмір сүру озық рухани үлгісі сияқты. Яғни бұл кешен өзінің рәміздік белгілерімен ерекше бағдар беретін киелі бағдаршам, яғни оның негізінде кешенге зиярат етіп келуші азаматтар қарапайым күйкі тірлікті емес, рухани құндылықтарға сусындайтын іс-әрекеттерге барғанда ғана өмір философиясының даналық түркілік бағытын түсініп, зерделей түседі (Лотман, 2002:401).

Қорқыт-қазақ үшін ең алдымен күй атауы. Қобызды күй шалу дәстүрін алғаш орнықтырушы. Қобызды серік етіп, ел қамы мен халық тағдырын болжайтын көріпкел бақсысы түрік халықтарының ішінде Қорқыт күйлерін сақтап, бүгінгі күнге жеткізе алған бірден-бір ұлт қазақ болып тұр. Күйді тыңдау, күйді орындау-таңғажайып музыкалық-эстетикалық, психологиялық құбылыс, оны тыңдау табиғи қажеттіліктен тұрады. Соның арқасында құдіретті, әсем күйдің, әннің, жырдың, т.б. өнер түрлері мен салаларының шыңдалуы, орындалуы, болашақ ұрпаққа көшіп қабылдануы, саналы ұрпақтың рухани байлығына айналды.

Міне соның құрметіне жасалған ең басты рәміздік белгі стелла-қобыз бейнеленген, ол төрт элементтен тұрады. Биіктігі 12,1 метр, ені 5,3 метр, Қордай тасынан дайындалған. Әрбір стелла әр тарапқа қаратып тұрғызылған құлпытастарға ұқсайды. Жоғары жағы кеңейе келіп, шөміш

пішінінде түйсетін стеллалар қобыз бейнесін де меңзейді. Түйісер түбіндегі орталық тесігінде 40 металл түтік бар. Олар жел соққан кезде қобыз сарынымен үндес дыбыс шығарады. Аңыздарда айтылғандай, Қорқыт Ата мазарында соққан желге үн қосатын қобыз қойылған. Адамның үн арқылы ерекше күйге түсуі-бұл стеллада орнатылған қобыздың негізгі сыры. Дегенмен бұл дыбыстар арқылы өмірдің сырын музыка арқылы, болмыстың өзін күй арқылы сезініп, біліп тарқатумен Қорқыт күйлерінің құпиясын сезінгендей түсінік қалыптастырады. Бұл жерде бір нақты айтып кететін жәй: көзбен көру, құлақпен тыңдау біртұтас байланысты болып отырса ғана тыңдалған дүниенің мән-жәйін терең қабылдап түсінуге жол ашылады дейді. Келген адам, мысалы, дала желі соққанда қобыздан шығатын күй сарынды тыңдай отырып, Ұлы даланың тынысын, толғанысын сезініп, көріністеріне міндетті түрде кеңістікке көз тастай отырып тыңдайды. Сонымен бірге адам тыңдай отырып, рәміздік белгілерді музыкалық бейнелермен ұштастырып, ішкі рухани көзбен тағы да бейне ретінде көріп те отырады.

Қорқыт Ата ескерткішінің ішкі жағы мәңгілік өмір сырын іздеген Қорқыт атаның киелі желмаясының шартарапқа жол тартқан ізін бейнелейтін «Түйе табан» өрнегімен безендірілген.

Жалпы түйетабан оюы-алыс сапар нышаны символы болып табылады. Яғни көштегі халықтың дүниетанымы, ойы, арман-мүддесіне байланысты ерекшеліктері осы бір ою-өрнек элементтерінен рәміздік тұрғыда аңғаруға болады.

Зооморфтық ою-өрнектерге жататын «Түйетабан» ою-өрнегі түйенің басқан ізін бейнелейтін күрделі ою-өрнек. Ол кейде «қарта», «қарға», «қызылайыр» ою-өрнегіне ұқсайды. Қатар тұрған S тәрізді екі сызық қатарласып қосылмайды, түйенің табанына ұқсас екі жарты сопақша дөңгеленіп келетін ою. Түйетабан деп аталатын көп гүлді, үлпек басты тікені бар өсімдік, ол да түйенің табанына ұқсас екі жарты, оны кей жерлерде «табак» өрнегі деп атайды. Бұл жалпы түркі халықтарының дүние суреттемелерінде кеңістік пен уақытты, адам мен дүниені рәміздер арқылы түсіндіру бірінші орынға шығады, зооморфтық рәміздерден антропоморфтық бейне-суреттерге ауысу түркілік дүниетанымның ерекше қисынын құрастырады.

Бұл оюдың рәміздік бейнесін өнердің образдық құрылымының сипаты ретінде ою-өрнектердің тілін негізгі ұстаным деп бағалауға

болады. Тұтастай ою-өрнекке жүгінген көшпенділер өнерінде бұл жәй ғана декор емес, сондай-ақ этникалық таңбалық образды-мағыналық жүйе. Бұл жағдайда ою-өрнектер тілі формальдық белгі ретінде емес, керісінше, оның мағынасының функциясы ретінде қызмет атқарады: онда қоғамның рухани және материалдық өміріндегі ою-өрнектердің символикасына жататын сол бір күрделі синкреттік роль кескін табады (Қазақ өнерінің тарихы, 2008:289).

Яғни, өткенімізді таразылауда, түп тарихтың негізгі ерекшеліктерін, ата-бабамыздың мәдениеті мен өнерінің жетістіктерін паш етуде, оны келер ұрпаққа ұғынықты деңгейде жеткізуде өзіндік маңызы бар терең мағыналы рәміз болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, кешенінің қасиеті рухани тәжірибе ретінде берері-адамның сезім толқуын ерекше рухани қуатқа айналдыруында. Көру арқылы сана астарына енген, қанға даритын сезім толқуы аса бір ерекше өміршен қуат күшіне айналады. Осы себептен кешенге келгенде осы берілген рухани күш-қуат арқылы адам, сайын кең далаға көз тастап, асқақтап шалқып қайтады.

Кешендегі стелланың ортасында рәміздік түрде «Мәңгілік өмір ағашы» адам өмірінің мәңгілік мәні бар деген мағынада орнатылған. Біздің арғы түсінігімізде дүниені Тәңір жаратқанда ең алдымен алтын жұмыртқа пайда болған. Жұмыртқаның үстіңгі қабығынан көк аспан, астыңғы қабығынан жер пайда болып, жерден ең бірінші өмір ағашы шықты деген сенім бар. Қазақтың түсінігінде жеке-дара өскен ағаш киелі деп есептеледі. Айдалада өсіп тұрған ағашқа шүберек байлап кету бізде әлі сақталған. Қазақтың шежіресінің өзі, халықтың өсіп-өнуі ағаштың тамырына балаңады. Негізгі түпкі идеясына терең үңілсек, ежелден келе жатқан «ағаш-дүние тірегі» дейтін ұғым жаңғырған. Бұл ұлттық, ұлттық рух тұрғысынан Киелі Ағаш культін ұсынады. Халықтың қабылдауымен танылған алтын мен күміске малынған Ағаш бейнесі – қазақтың құт-берекесінің символын береді.

Дегенмен Қорқыт атаның өзі туралы академик Ә. Марғұлан: «Қорқыттың өмір бойы арман еткені – өлмейтін, жасай беретін өмір іздеу, осы үшін күресіп, оған қарсы тұру. Қорқыттың бұл философиясы дүние тарихында өте сирек жолығатын, адам баласы туғызған ойдың ең жарқын бейнесінің бірі болып суреттеледі. Мұны тек Прометей не Харта туралы айтылатын дүниежүзілік әдебиет мұрасына теңеуге болады.

Қазақ аңыздары бойынша Қорқыт бар өмірін тағдырмен, дүниені жасаушымен алысу үстінде өткізеді. Өлмейтін өмірді көксеріп, тағдырға қарсы тұрады. Қорқыттың іздегені адам баласының өлмей, уайымсыз еркін мәңгілік жасауы. Бұл тұрғыда алғанда кешеннің құрамындағы бұл рәміздік нышанның «Мәңгілік Өмір» ағашы ата-нуы, осы Қорқыт атаның мәңгілік өлмеу философиясымен сабақтасып жатыр (Қорқыт туралы аңыз, 1957:298).

Ал қазіргі таңдаға зиярат етуші азаматтар жасап жүрген «Ағашқа ақтық байлау» – ағашқа табынуды білдірмейді. Бұл да ескіден жеткен сарқыншақ. Ақтық кез келген жерге бекерден бекер байланбайды. Қандай болмасын бір киесі бар деп есептелген немесе әулие адамдардың жатқан жерлердегі ағашқа, адамға сая болған жапандағы жалғыз ағашқа байланады. Бұл киесі деген құрмет. Кешенге келген азаматтар бұл ағашқа шүберекке ақша түйіп байлап немесе жәй шүберек байлап жатады.

Қазақ халқының ежелден келе жатқан тарихи дәстүрлі мал шаруашылығының саласының бірі, халқымыздың тұрмыс тіршілігі, күнкөріс көзі қой шаруашылығымен тікелей байланысып жатыр. «Мал өсірсең қой өсір, өнімі оның көл-көсір» деген сөздерде терең ұғым бар. Қой да киелі түліктің бірі. Оның пірі – «Шопан ата», кейде «Қошқар ата» деп аталады. Сондықтан Шопан атадан тілеу тілегенде «малды берсең, қойды бер» деп өтінген.

Басқа халықтардың философиясы сияқты отандық философия да өз қайнар көзін көне аңыздар мен дастандар, ертегілерден бастайды. Ежелгі түріктер үшін қайырымды рухтар-ата-баба рухтары әруақтар болды. Оларға сиынып ақсарыбас қошқарды және табындағы алғашқы төл басын құрбандыққа шалды.

Қазақ халқының ұғымында аруаққа сену өте жоғары, қысылған кездерінде әр уақыт аруақты шақырып, құрбандық шалып, сәті түскен іс болса аруақтың көмегі деп білді. Өлген ата-бабаларын түсінде көрсе, «аруақ қолдайды» деп жориды. Аруақтың басына барып түнейді, оларға арнап мал сойып тілек тілейді. Мысалы, «Шора батыр» поэмасында шешесі Шораның әкесіне: «Түйеден – нар, жылқыдан – айғыр, сиырдан – бұқа, қойдан – қошқар алып, бала тілеуге барайық», – дейді.

Ата-бабаларымыз қой шаруашылығының қыр-сырын жетік білумен қатар, кейінгі ұрпақтарға олардың төл атауларына байланысты көптеген сөздерді аманаттап кеткен. Соның бірі рәміздік бет-бейне Қошқар тұмсық сөзі. Дөң

мұрын, қоңқақ мұрын дегенді білдіреді. Яғни қошқардың мұрнына ұқсастық белгісі бар, қоңқақ болып келуі. Жазушы Жүсіпбек Аймауытовтың шығармасында: «Қара торы, орта бойлы, қошқар тұмсық, түлкі мұрт, шүңірек көз жігітпін» деген сөйлемдер кездеседі. Ал І. Есенберлиннің бір әдеби туындысында мынадай жолдарды оқуға болады: «Ұзын бойлы, қошқар мұрын, қоңыр көзді, ақ сұр жігіт өзіне қадала қараған самсаған көзден қайысқан жоқ». Жалпы кейіпкердің бет-әлпетін суреттеуде кеңінен қолданылатын теңеу сөздердің бірі қошқардың тұмсығы деуімізге болады.

Сонымен кешендегі ерекше ескерткіштің бірі Қошқар мүсіні-диаметрі 36,4 метрді құрайтын шенберлі алаңда орналасқан. Мүсіннің ұзындығы – 165,5 см, ені – 85 см, биіктігі – 120 см. Қордай гранитінен қашалған мүсін – биіктігі 220 см бес деңгейлі тұғырға қойылған. Тұғырдың мүсін қойылған алаңқайының көлемі – 200x90 см. Қошқар ежелгі арии мен қазақ мифологиясында көктәңірінің олжасы мен теріс күштерден қорғаушы рәмізі болып табылады. Сондықтан мүсін қошқар бейнесі мен сак грифінің-гриф басы, арқасындағы қанаты, аяғы сфинске ұқсас жиынтығы күрделі сипаттамадан тұрады.

Кешен құрамына кіретін тағы бір ерекше құрылыс, құрамдас бөлігі атауы «Қылует» немесе халық ауызындағы балама атауы «Тілек мұнарасы» деп аталады. Ғалымдардың айтуынша қылует – арабша оңашалану деген сөз, жарық дүниеден қол үзіп, жер астында жеке дара өмір сүру арқылы бұл дүниенің күнәларынан бойын аулақ ұстау, тазалану, сөйтіп, Жаратушыға дүниеден бөлек, оңаша отырып құлшылық жасайтын түрі ретінде Йасауидің өзі енгізген амалы болып табылады.

Аталған ежелгі дәстүр Қорқыт Ата кешенінде де рәміздік тұрғыда жалғасын тауып «Қылует» – оңаша тілек тілейтін жер асты мінәжат үйі салынған. Яғни оның терең философиялық мағынасы бар, қылуетте, қазіргі заманның күйбең тіршілік қарбалысында бір сәт болса да тоқтап, ойды бір ретке келтіріп, адамның табиғатпен етене байланыста екеніне көзін жеткізіп, жаратқанға құлшылық етіп орасан зор рухани әсер алып шығады. Қабырғаларында шырағдан қойылатын шағын қуыстар бар. Намаз оқитын бөлмеге баспалдақ арқылы түседі.

Сонымен қатар халық ауызындағы «Тілек мұнарасы» аталуы себепті қалыптасқан дәстүр бойынша өзгеше рәміздік мағынасы бар, зиярат етуші азаматтар оны үш немесе жеті рет айна-

лады, одан кейін аяқ киімді шешіп, мұнараның ішіне кіріп, арман-тілектерінің орындалуын сұрайды.

Тағы да қосымша ақпарат адам өміріндегі аса мәнді де, сәнді мереке – жастардың үйлену тойы. Бұл кәмелетке толған жастардың өмірден өз орнын тапқан салтанаты. Бұл өңірдің үйленген әрбір жастары бастарын қосып, үлкен өмірге қадам басарда міндетті түрде Қорқыт Ата кешеніне келіп, дұға бағыштап, шүберектерін байлап, үлкен кісілердің батасын алып кетіп жатады. Тілек айту пирамидасын сағат тілімен үш рет айналып, ортадағы шағын бөлмеге кіріп, жастар өз қалауларына сай тілек тілейді.

Жалпы ниет адамның мақсатына, оқиға мазмұнына орай жасалатын әрекетіне қатысты. Сондықтан да кешенге келетін азаматтардың ниеттерінің мақсатқа лайықталған ынтасы деп қарастыруымызға болады. Ниетті ұғым ретінде қарастырсақ, оның құндылықтық мәнісі әр түрлі жағдайларға байланысты адамның қылығы және пиғылы арқылы көрініс табады. Осы сияқты пиғылда да ниеттің бір көрінісі. Ниет-субстанция болса, қылық пен пиғыл оның көріністері. Қылық туралы айтсақ, жалпы қылық деген қаракетке емес, әрекетке қатысты іс.

Ұлттық болмысымызда жиі қолданылатын ниеттің тағы мынандай формалары бар, олар: тілек, бата. Тілек ниет емес. Тілек ниеттің сипаттық көрінісі. Тілектің субстанциялық мәні жоқ, оның мәні-ниет. Сондықтан ниет білдіру, бірақ бата ритуалдық қызметке айналған, тілек білдіру формасы.

Кешенге келіп ниеттерін Қорқыт Атадан бата алу арқылы білдіру, бұл өңірдің тұрмысына сіністі болған дәстүр. Бұл ғұрыптың мәнісі неде? Мәнісі ниет білдіруде. Ниет табиғатында ізгі тілек жатыр. Бата табиғатында сакралдылық бар. Бата бұл адал ниеттің рәміздік белгісі деуімізге болады.

Қорқыт ата кешенін рәміздік тұрғыдан ары қарай талдасақ, онда кешеннің сыртқы келбеті мен құрылымының барлығы рәміздік мағынаға ие екендігін аңғаруға болады.

Соның бірі амфитеатр-түрлі ойындар мен сайыстарды тамашалауға арнап көне Рим дәуіріндегі архитектуралық құрылыс үлгісінде салынған. Амфитеатрдың ортасында дөңгелек алаң бар. Көрермендер орындары тұйық шеңберленіп келеді де, сатылай көтеріле береді. Амфитеатрдың өлшемдері: 536 м², астыңғы диаметрі: 6 метр, үстіңгі диаметрі: 25 метр.

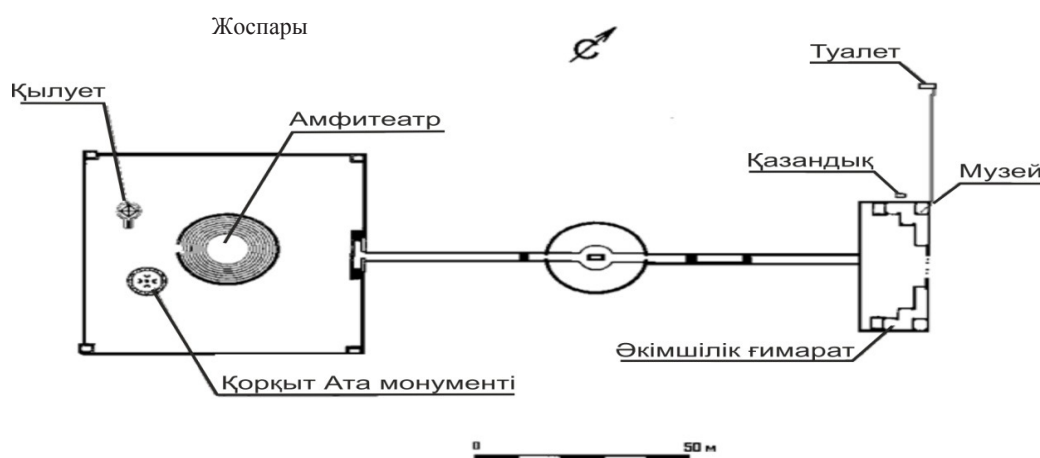
Сонымен қатар негізгі амфитеатрдың бұл кешенде орналасуы жоғарыдан қараған кезде

жалпы кешен қобыздың астыңғы бөлігі болып есептеліп, амфитеатр қобыздың шанағы болып табылады. Төменгісі 12 метр, жоғарғысы 32 метрлік амфитеатрда 2000 адам болған іс-шараны тамашалай алады. Бүкіл түркі тілдес елдер арасында өтетін «Қорқыт және Ұлы дала сазы» атты өнер фестивалі дәстүрлі түрде екі жылда бір рет кешеннің амфитеатрында өтеді. Яғни бұл іс-шара ашық аспан аясында болады. Ал Зеңгір көк ашық аспан, барлық халық үшін әрқашан бейбітшіліктің аманшылық пен тыныштықтың белгісі болған.

Егер ашық аспанды тереңірек талдасақ Тәңірлік нанымнан бастау алатын көк аспан, жарық күн, ашық ай ең қасиетті құдірет саналған. Тәңірге табынушылар Аспан мен Күнді дүниенің бәрін жаратушы құдірет деп таныған, ал жоғары қызмет бабындағы кісі – мемлекетті билеген қағанға аспан қасиет берген, құдірет иесі ретінде құрметке бөлеген. Тасқа айналып бізге жеткен ежелгі түркі жазуының Орхон-Енисей ескерткіштерінде бұл туралы: «Жоғарыда – көк аспан, төменде – қара жер құрылып, ал олардың аралығында адамзат перзенттері пайда

болғанда» деп жазылған. Білге қаған хақында: «Тәңірімнің маған мейірі ауып, жебеген соң жолым түсіп мен қаған болдым» – дейді «Күлтегін ескерткіштерінде». Аспанның көгілдір түсі мен тазалығы жастық пен көктем, молшылық, тәуелсіздік пен бостандық белгісі. Тәуелсіз Қазақстан туы және басқа да мемлекеттік рәміздері түсінің аспан түстес көгілдір болуы кездейсоқ емес. Бұл ғасырлар түкпірінен жеткен, мыңдаған жылдар жасаған дәстүр.

Мұражай – құрылымы бір қабатты, жо-спары «Г» әрпі тәрізді. Өлшемдері 15,9x14 метр. Ғимарат 3 экспозициялық залдан тұрады. Онда Қорқыт өмір дәуірдің тарихы мен мәдениетінен сыр шертетін құндылықтар мен жәдігерлер қамтылған. Мұражай қорында 700-ге жуық экспонат сақтаулы. Кешеннің мұражайындағы құнды жәдігерлер рәміздік-белгілік тұрғыда біздің дәстүрлі мәдениетіміздің терең мазмұнынан, діліміздің сырлы әлемінен хабар беріп, әрқайсымыздың жүрегіміздегі төл мәдениетімізге деген сүйіспеншілігімізді қозғап, өткен мен бүгіннің арасында терең байланыс орнатады.

Стелла, қылует, амфитеатр орналасқан биіктетілген алаңқай гранитпен жапсырылған биік бетон қабырғамен қоршалған. Кешеннің осы бөлігінің қоршау көлемі 74,22x67,18 м., биіктігі 3,9 м.

«Қорқыт Ата ескерткіш кешені» Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы, жосалы кентінен солтүстік-батысқа қарай 18 шақырым жерде.

Қазақтың ескі дәуірдегі қобзының формасы аққудың бейнесінде жасалған. Қобыз мойны ұзын, құйрығы сопақ, ұзынша келген, аққудың құйрығы сияктанып жасалады. Қобызды аққу

формасында жасаудың тарихы мен Қорқыт төңірегіндегі аңыздардың арасында тығыз байланыс бар. Аңыз бойынша Қорқыттың дүниеге келуі қандай ғажайып болса, оның өмірі де сондай ерекше болған. Жастайынан ұшқан құс, жүгірген аңға, соққан жел, жауған жауынға ден қойып, табиғатпен тілдес болып өседі. Түсінде “ақ таяғы көк тіреген” әулие қарт аян беріп, оған қобыз жасауға, ол қобыздың мүшелерін ғарыштағы киелі хайуандарға ұқсатып жасауға аян береді. “Қобыздың көлемі – нар атанның жілігіндей, шанағы қара бақырдай,

көні – аруананың бауыр терісінен, тиегі – ор текенің мүйізінен, ішегі – бесті айғырдың құйрығынан болсын, аспабыңның аты – қобыз болсын. Қобыз қиялыңа, ойыңа қанат, жолыңа шырақ, жаныңа араша болар”. Оянса, көкірегі күйге толып, көмейінен сөз саулағандай күйде екен. Сонымен көкірегін кернеген күй қобызбен үндесіп, жер беті сазды сарынға бөленеді. Қобыз үні-Қорқыттың көңіл күйі мен табиғаттағы жанды-жансыз тіршілік өзара үндесіп, космостық-универсалдық үйлесімділікке, тәтті бір арналарға қосылып, бірігіп, ағып жатады (Қорқыт Ата Энциклопедиялық жинақ, 1999:91).

Фольклортанушы Е. Тұрсынов: «Қобыздың аққудың түсіне келтіріп жасаудың зор тарихи дәстүрі бар. Бірінші, халықтың сұлулықты сүйетін ой-санасы бойынша, аққудың дауысы-жаратылыстағы құлаққа әдемі естілетін ең сұлу үннің бірі. Екінші, аққу қазақтардың ерекше қадірлейтін киелі құсы, оған еш уақытта тиіспейді, су бетінде жүзіп жүрген аққу көрсе, оған сүйсіне қарайды. Тағы бір дерек тарихи заманда аққу түркі тайпаларының бір тотемі болуы мүмкін»-деп тұжырым жасайды (Тұрсынов, 1993:1056).

Академик Ә. Марғұланда: «Қазақтың ескі дәуірдегі қобзының формасы аққудың бейнесіне ұқсайды, мойыны ұзын, құйрығы сопақ, ұзынша келген аққудың құйрығы сияқтанып тұрады. Сырт жағынан қарағанда аққудан ешбір өзгешелігі жоқ»-деп пікірін білдірді (Марғұлан, 2007:347).

Енді осы символдық тілмен берілген аңыздардың негізгі ойларын категориялық тұрғыдан қарасақ Қорқыт Атада бақытқа жетудің мекені – Жерұйық – өз отаны – Сыр бойы; Құтылудың құралы Қорқыт Атада – қобыз, ал құтылудың құралы болып табылатын қобыз метафизикалық тылсым күш иелері – “Бақ таяғы Көк тіреген әулие қарт” аяни түс арқылы білдіріп тұр; қобыздың жабдығы сүйек, тері, темір, мүйіз, қылдан, кей аңыз нұсқаларында ағаштан құралып, аққу бейнесінде көлемі нар атанның жілігіндей қылып жасалған; аңызда да кейіпкер рухани көтерілудің символы ретінде дарияның үстінде тұр. Аңыздың ақырында бірі сарын айта бастайды. Су-ақиқаттың символы. Осы аңыздардан көптеген шындықтың төркінін түстеуге болады. Сонымен Қорқыттың қобзыз-оны “Дүниенің Орталығына” апарып, экстаз-сарын арқылы оның көкке ұшуын қамтамасыз ететін Тәңірмен байланыс құрудың құралы.

Қорқытты танудың бірінші шарты, біздіңше, оның мұрасына өзінің рухани-дүниетанымдық

кеңістігінен қарау болмақ. Қорқыттың мұрасы аңызбен көмкерілген. Аңыз-табиғаты жөнінен ақиқатты рәміздік тілмен жеткізетін идеялардың сандығы. Ал рәміздік ойлау категориясының тікелей ғарыштық тұтастыққа қызмет еткені белгілі жайт.

Табиғаттың күшіне сену мәселесін Қорқыт ата туралы ел арасына тараған аңыз-әңгімелерден де кездестіруге болады. Қорқыттың тауға, орманға, суға сыйынуы осыған кепіл. Сонымен қатар Қорқыттың философиясында космоцентризмге тән адам жанының мәңгілігі туралы мәселе де өте терең түрде көрсетілген. «Яғни-адам өмірін мәңгілік жасау. Бұл – өте бір философиялық астары бар ұғым.

Ендеше ерекше сәулетімен алыстан мәндалап тұратын Қорқыт Ата кешені рәміздік жағынан рухани дүниенің есігі іспетті, ал қобыздың үні сарнаған Қорқыт ата кесенесі адамзатқа күйбең тірліктің шеңберінен шығуды, әрбір сәттің құнды екенін бағалай білуді еске салып тұрғандай. Қорқыттың мәңгілік өмір дегені де қайталанбас уақытты қадірлеп, келешекке өнер, руханият арқылы өшпес із қалдыру болса керекті. Ескерткіш айналасындағы жағымды аура жалпы зиярат ертіп келген азаматтарға ерекше көңіл мен күш-қайрат сыйлайды.

Бұл кешенге келуші азаматтардың тек ойлаудың логикалық шеңбері аясына ғана қатысты болып қалмайды, бұл бір рухани құндылықтарды бойына сіңіру құқығы барын және осы негізде әрбір жеке тұлғада рәміздік рухани үлгінің өзіндік бағыты мен қағидасы қалыптасатынын айтуымызға болады. Бұл жердегі ең басты мәселе – азаматтардың кешеннің рәміздік құрылым қызметін түсінбей, жалпы сипаттау негізде қабылдап, негізгі рәміздік ерекше бөліністегі симбиозды көре алмауында немесе оған керісінше оған ерекше толғаныспен қарап, кешендегі элементтер тұтастығын, бүкіл болмысымен қабылдау репрезентациясын қалыптастыра алмауында жатыр. Бұл мәселеде барлық рәміздерді бір-бірімен байланыстыратын рухани тұтастық құрылып, бұл оларды заттық ұқсастыққа қана біріктірмей, қайта олардың ішкі әдіснамалық бірлігін көрсетуі қажет сияқты. Яғни кешенге келуші азаматтарға сыни көркемдік, рәміздік тұрғыда ойлаудың негізгі қағидасына прагматикалық тұрғыда «басымдылық» беріп, әрбір кешендегі әрбір белгіге жаңаша форма ретінде қабылдап, жаңа өзіндік негіздемені қажет етуіне жағдай жасалуы керек. Таза таным, рәміздік тұрғыда ойлау, мифологиялық діни сараптамалық ойлау, көркем

дүниетаным функцияларын былай түсіну керек: олардың бәрінде кешеннің сыртқы безендірілуі қаншалықты жүрсе, ішкі дүниенің қалыптасуы, яғни объективті рәміздік мағыналық түсінудегі өзара байланыс және ой-көзқарастың рәміздік тұтастығының қалыптасуы да бірдей тең дәрежеде жүреді.

Бірақ бұл жерде мынадай ойлар келеді, яғни Қорқыт Ата кешенін жан-жақты және кең мағынада ұғынсақ та, ол қашанда рәміздік тұрғыда рухани жағынан ұғындырып түсіндіруде қалыптасатын тұтастық болып нақты көрінеді. Кез келген кешеннің рәміздері қаншалықты түрлі дәрежеде болып келсе де, оның жолы мен бағыт-бағдары ақыр аяғында құбылыстардың бірлігіне жеткізуге тырысады. Ол жеке-дара күйінде қалуға тиіс емес, ол өзара байланыстар қатарына енуі қажет, бұл жерде ол қисындық және себептік «жүйенің» элементі болып қалыптасады. Осы мақсатқа, яғни айрықша нәрсені заңдылық келбеті мен тәртіпке келтірудің әмбебап пішініне енгізуге ұмтылу барысында кешеннің өзіндік танымдық маңызы ашылады. Кешендегі кез келген рәміздік белгілерге, тек сананы жаңғырту қабілеті ғана емес, іштей берілетін шығармашылық күштер де тән деп қарастыруымызға болады. Кешенге келгендер рәміздік белгілерді қарапайым тұрмыс тіршілігі тұрғысынан ғана ойында сақтап қоймайды, оның бойында қарапайым жеке болмысқа белгілі бір мән-мағына, өзіндік үлгідегі ой-мұрат, мазмұн беретін рухтың өзіне тән шынайы күшқуатын сезінеді. Бірақ бұл сезіну жеке тұлғаның өз шамасында өнерге, мифке, дінге және дүниетанымына да қатысты болып табылады. Себебі адамдардың барлығы өзіндік ерекшелігі бар бейнелер мен белгілер әлемінде өмір сүреді, мұнда эмпирикалық берілген нәрсе белгілі бір қағида бойынша айрықша көрініске ие болады. Олардың бәрі өздерінің айрықша нышандық пішіндерін түзеді, егер интеллектуалды нышанға ұқсамаса, онда ең болмаған жағдайда өздеріне рухани шығу тегі жағынан тең келетін түр-үлгілер жасайды. Осы түр-үлгілердің әрқайсысы бір-біріне жуыспайды және бір-бірінен бөлініп те кетпейді. Немесе олардың әрбірінің рәміздерді тануда рухани көзқарастарының нақты әдісі болады. Осы себепті әр жеке тұлға ақиқаттың өзіндік айрықша жағын тануға тырысады. Егер кешендегі барлық рәміздік белгілерді біртұтас түрде оқи алсақ, өз кеңістігімізде өнер мен таңбаны, миф пен танымды біріктіре ұғынсақ, онда мәдени құндылықтар семиотикалық талдау

тұрғысында жаңаша көзқарас пен бастамаларға ие болып, көкжиегі кеңейер еді.

Жалпы алғанда Түркі қағанаты кезеңі түркі өркениетінің қалыптасуы, шет елдерге тарау және тұтас түркі елі идеясының өмірге келу уақыты болды. Тарихи деректер мен ғылыми пайымдауларды түйіндей келе, Қорқыт Исламды әлі толық қабылдамаған түркі тайпаларының мәдени рәмізі деп қарастыруға болады. Қорқыт жырларының философиялық мән-мағынасының алтын діңгегі-әлемді, табиғат заңдарын көркемдік танымдық тұрғысынан игеру (Шакирова, 2009:346).

Философ Д. Кішібеков: «Қазақ қандай кең болса, оның менталитеті де сондай мол, рухани жағынан өте бай. Оны еуропалық қалыпқа салып қарауға болмайды. Оның өркениеті де, өлшемдік түсінігі де басқа»-дейді (Кішібеков, 1999:199).

Бұл артефакттар, сонымен қатар ішкі көшпелілердің мәдени құндылықтарын сақтаған семиотикалық белгілер ретінде әрекет етеді. Мұның дәйектілікке негізделген күрделі құрылымы бар еді, сонымен қатар әртүрлі құндылықтармен байланыстырылады. Бүгінгі күнге дейін сақталып қалғандықтан, бұл көптеген құндылықтардың табиғи серпінділігін көрсетеді (Aldjanova, 2015:29).

Осы орайда, өзінің тарихына үңілген әрбір адам, осы Қорқыт Ата кешеніне келу арқылы, ондағы біртұтастықты білдіретін белгілер арқылы ішкі рухани сезімдерін қанағаттандыра алатындығын атап өткендігіміз жөн. Сондай-ақ кешен келуші азаматтардың мәдени туризмді қалыптасуына үлес қосып, мәдени құндылықтарға құрметпен қараудың жаңаша дәстүрін қалыптастыруда да маңызды қызмет атқарады. Жалпы кешеннің мақсаты ұлттық мәдени кешен ретінде өзіндік қолтаңбасымен өткен тарихты сездіру және кешендегі барлық рәміздік элементтер арқылы қоғамдағы қалыптасқан өнер мәтінін ұғыну, ұлттық құндылық ретінде рәміздердің өзіндік болмыс ерекшелігін сезіну арқылы тарихқа қайта оралып, біртұтас рәміздік белгілер арқылы көкейесті сұрақтарына жауап беру.

Жалпы Қорқыт Ата кешені мәдени ортамен үйлесімді өмір сүретін адамның жан дүниесіндегі толғаныстарын өзіндік рәміздік белгілері арқылы мәнін нәзік жеткізетін, терең экзистенциалды мазмұнымен адам жадында мәңгі сақталады. Сондықтан, кешен дамудың ақпараттық-технологиялық кезеңінде өмір сүріп отырған қазіргі адамның да мәдени игілігіне айналып отыр. Қобыз бейнелі кешенге келген адам музыка-

ка күші, адамды мәңгі ететін жасампаздық пен шығармашылық – Қорқыт туралы аңыздың негізгі идеясын түсініп, сезініп, өзінің дүниетанымы үшін ең бір керемет әсер алады.

Қорытынды

Қорқыт Ата адам мен әлемді тануындағы және шындықты рухани-практикалық игеруінің негізгі рәмізі болып табылады. Ал Қорқыт Ата кешеніндегі рәміздер қоғамның тарихитанымдық, рухани-ақпараттық кеңістігін қалыптастырады. Ол мәдени құндылықтар мен мән-мағыналардың шоғырланған маңызды көрінісінің формасы болып табыла отырып, Сыр өңірінің мәдени туризм деңгейін көтеріп, рухани мүмкіндіктерін жүзеге асырады.

Сонымен қатар Қорқыт Ата кешені мәдени ақпаратты тасымалдаудың және мәдени сабақ-

тастықты қамтамасыз етудің коды ретінде байырғы түркі мұрасы сақтап қалудың заманауи үлгідегі ескерткіш ретінде баға жетпес рухани жүйесінің негізін құрайды. Кешеннің құбылысы негізінен адам мен сайын даланың арасындағы үйлесімділікті іздейді. Бұл үдерісте семиотикалық талдаудың рәміздің орны ерекше. Қорқыт Ата кешені түркілер дәуірінде қалыптасқан мәдени жәдігердің заманауи көрінісі ретінде Тәуелсіз Қазақстанның дамуына оң ықпал ететін мәдени туризм деңгейін көтеретін, туристік картаға енген бірден-бір нысан, өркениеттік фактор болып табылады.

Мақала «Қазақстан-2050» стратегиясы мән мәтінінде Қазақстандағы жаңғыру үдерістеріндегі мәдени ескерткіштердің орны мен рөлі» атты ҚР БҒМ жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

Борбасова К.М. (2016). Коммуникациялық қатынастар семиотикасының қазақ әдебиетіндегі көрінісі//Вестник серия философия серия культурология серия политология. Алматы. №2, 115 б.

Борбасова К.М. (2014). Семиотикалық анализдің теориялық принциптары//Толеранттылық және ынтымақтастық қазақстандық қоғамды модернизациялау аясындағы мәдениетаралық коммуникация негізі ретінде //Республикалық ғылыми-теориялық конференция жинағы. Алматы. №1, 5 б.

Иванов В. (2004). Избранные труды по семиотике и истории культуры. Москва. Наука. 189 с.

Кішібеков Д. (1999). Қазақ менталитеті кеше, бүгін, ертең. Алматы: Ғылым. 199 б.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. (2004). 6-том. Алматы, 58 б.

Құлсариева А.Т., Жумашова Ж.А. (2011). Семиотика ғылымының қалыптасу тарихы//Қоғам және дәуір. №4. 118 б.

Қазақ өнерінің тарихы. (2008). 3 том. 1 кітап. Алматы: Өнер баспасы, 289 б.

Қорқыт туралы аңыз. (1957). Қазақ ертегілері. Алматы: Жазушы, Том 1. 298 б.

Қорқыт Ата. (1999). Энциклопедиялық жинақ. Бас ред Ә.Нысанбаев. Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 800 б.

Лосев А.Ф. (1987) Знак, символ, миф. М. Изд. МГУ. 479 с.

Лотман, М. (2002) Статьи по семиотике культуры и искусства. Серия «Мир искусств». с 259

Лотман Ю.М. (1985) Семиотика и культура. М. Наука. 253 с.

Марғұлан, Ә. (2007) Шығармалары. 1 том. Алматы, Алатау, 608 б.

Моррис Ч.У. (2002) Основания теории знаков//Семиотика: сборник переводов. Под ред. Ю.С.Степанова. М. Радуга, 96 с.

Турсунов Е. (1999) Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау. Астана, с. 252.

Тұрсынов Е, Дәуренбеков Ж. (1993) 'Қазақтың бақсы балгерлері'. Алматы, Ана тілі баспасы, б. 224.

Шакирова М.И. (2009) Қорқыт және қобыз музыкасы. «Еуразия тарихы мен мәдениетіндегі Арал Сырдария өңірінің орны» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы, б. 346 .

Aldjanova N. K., Borbasova K. M., Rysbekova Sh.A. (2015) Semiotic Analysis of the Dormitory, Clothing and Food Eating Habits in Kazakh Traditional Cultures//The International Journal of Critical Cultural Studies. Volume 14, Issue 1, p. 35.

Bart R. (1993) Semilogiya as an adventure//World. № 2, p. 81

Cassirer E. (1992) Semiotics meaning of signs. Science, p. 131.

Cassirer E. (1955) The philosophy of symbolic forms. london, p 15

Cassirer E. (1998) Selected. Experience about a person. M. Gardarika, p. 784.

Claude Levi Strauss. (1963) Structural Anthropology. Basic book, Publishers, New York Peirce, 440 p

Charles Sanders. (2000) Selected philosophical works. M. Logos, p. 421.

Garai J. (1973) The Book of Symbols. London, p. 250.

Jung K.G. (1995) Archetype and Symbol. M. Science, p. 371.

Lotman Y.M. (1963). On the distinction between the linguistic and literary concept of structure// Vopr. linguistics. № 3, p. 52.

Lotman Y.M. (1967). Classifying Culture. Sign System Studies. Vol. 3, p. 471.

- Lotman Y.M. (1970). *Stat'I po tipologii kultury. Articles on Culture Typology. Vol. 1.* Tartu: University of Tartu Press, p. 26.
- Peirce, Charles Sanders.(1999). *Logic as semiotics: the theory of signs.*//Metaphysical research. Issue. Language. SPB, p. 199-217.
- Rossolatos, George, (2015), *Semiotic of popular culture.* Kassel university press, p. 193
- Zorin A. (1985). *Ideology, semiotics, and Clifford Geertz: some Russian reflections*//History and Theory. Studies in the Philosophy of History. Volume 40. № 1, p. 73.

References

- Borbasova K.M. (2016) *Kommunikatsialyk katynastar semiotikasynyn kazak adebetindegi korinisi [Semiotics of communication relations in Kazakh the manifestation of his literature]* The series of series of philosophy of culturology series of political science. Almaty. № 2, p. 115.
- Borbasova K.M (2014) *Semiotikalıq analizdyn teorialyk printsıptary [Theoretical Principles of Semiotic Analysis]* Tolerance and cooperation modernization of the Kazakhstan society as the basis of intercultural communication within the framework of the // Republican scientific-theoretical conference collection. Almaty. №1, p. 5.
- Ivanov V. (2004) *Izbrannye trydi po semiotike istori klytury [Selected tracts of semiotics and histories of cultures]*. Moscow. Pocket, p. 189.
- Kikisbekov D. (1999) *Kazak mentaliteti: keshe, bygin, erten [Kazakh mentality: yesterday, today and tomorrow]*. Almaty. Science. p. 199
- Kazakstan yltyk ensiklopediasy [National Encyclopedia of Kazakhstan, Volume 6. Almaty, p. 58
- Kulsariev AT, Jumashova Zh.A. (2011) *Semiotika gylmynyn kalyptasy tarihy [Formation of semiotics science history]* Society and epoch. №4, p. 118
- Kazakh onerinin tarihy [Hi]. (2008). *story of Kazakh Art Volume 3. Book 1.* Almaty. Art Publishing, p. 289.
- Korkyt tyraly anyz. (1957) [The Legend of Korkyt]. *Kazakh fairy tales.* Almaty. Writer, p 298.
- Korkyt Ata. (1999) [Korkyt Ata]. *Encyclopedic Collection. Chief of the Department A. Nysanbayev.* Almaty, The Kazakh Encyclopedia, p. 800.
- Losev A.F. (1987) *Znak, simvol, mif [Symbols, symbols, myths].* M. Search MGU, p. 479.
- Lotman, M. (2002) *Statia po semiotike klytury i iskystva [Articles on the Semiotics of Culture and Art].* Series "World of Art", p. 259
- Lotman Y.M. (1985) *Semiotika ı klytura [Semiotics and culture].* M. Pocket, p. 253.
- Margulan, A. (2007) *Shygarmalary [Works].* Volume 1. Almaty, Alatau, p.608.
- Morris C.U. (2002) *Osnovania teori znakov [Fundamentals of theories of sciences]* Semiotics: Component of translation. Subdirectory Y Stepanova. M. Rainbow, p. 96.
- Tursunov E. (1999) *Vozniknovenie baqsy, akynov, seri i jray [The revival of shaman, akyn, sir and zhyrau].* Astana, p. 252.
- Tursynov, E. & Daurenbekov Zh. (1993) *Kazaqtyn baqsy balgerleri [Kazakh philosopher].* Almaty, native language, p. 224.
- Shakirova M (2009) *Korkyt jane kobyz muzykasy [Korkyt and kobyz music].* "History of Eurasia International scientific conference "The role of the Aral-Syrdaria region in culture" materials. Almaty, p. 346.
- Aldjanova N. K, Borbasova K. M, Rysbekova Sh. A. (2015) *Semiotic Analysis of the Dormitory, Clothing and Food Eating Habits in Kazakh Traditional Cultures*//The International Journal of Critical Cultural Studies. Volume 14, Issue 1, p. 35.
- Bart R. (1993) *Semilogiya as an adventure*//World. № 2, p. 81.
- Cassirer E. (1992) *Semiotics meaning of signs.* Science, p. 131.
- Cassirer E. (1955) *The philosophy of symbolic forms.* london, p. 15
- Cassirer E. (1998) *Selected. Experience about a person.* M. Gardarika, p. 784.
- Claude Levi Strauss. (1963) *Structural Anthropology. Basic book,* Publishers, New York Peirce, p. 440.
- Charles Sanders. (2000) *Selected philosophical works.* M. Logos, p. 421.
- Garai J. (1973) *The Book of Symbols.* London, p. 250.
- Jung K.G. (1995) *Archetype and Symbol.* M. Science, p. 371.
- Lotman Y.M. (1963) *On the distinction between the linguistic and literary concept of structure*//Vopr. linguistics. № 3, p. 52.
- Lotman Y.M. (1967) *Classifying Culture. Sign System Studies.* Vol. 3, p. 471.
- Lotman Y.M. (1970) *Stat'I po tipologii kultury. Articles on Culture Typology. Vol. 1.* Tartu: University of Tartu Press, p. 26.
- Peirce, Charles Sanders.(1999) *Logic as semiotics: the theory of signs.*//Metaphysical research. Issue. Language. SPB, p. 217.
- Rossolatos, George, (2015) *Semiotic of popular culture.* Kassel university press, p. 193.
- Zorin A. (1985) *Ideology, semiotics, and Clifford Geertz: some Russian reflections*//History and Theory. Studies in the Philosophy of History. volume 40. №1, p.73.